

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.223:321.244

Борисов Є. Є.,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ ДОГОВІРНИХ МЕХАНІЗМІВ ВІДСТУПУ ДЕРЖАВ ВІД ГУМАНІТАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ (XVIII–XX СТ.)

BECOMING OF THE TREATY MECHANISMS FOR STATES' DEROGATION FROM OWN HUMANITARIAN OBLIGATIONS

У статті здійснено аналіз еволюції норм права міжнародних договорів стосовно гуманітарних зобов'язань держав, виконання зобов'язань і відступу від такого виконання у XVIII–XX ст. Узагальнено нормативну базу з питань відступу від зобов'язань, доведено спільні підходи щодо цих питань.

Ключові слова: відступ від зобов'язання, гуманітарне зобов'язання, міжнародне право, міжнародний договір, право міжнародних договорів.

В статті проведено аналіз норм права міжнародних договорів касательно гуманітарних зобов'язань держав, виконання зобов'язань і відступу від такого виконання в XVIII–XX в. Обобщена нормативная база по вопросам отступления от обязательств, доказана общность подходов по указанным вопросам.

Ключевые слова: международное право, международный договор, гуманитарные обязательства, отступление от обязательств, право международных договоров.

The article analyzes the evolution of international law of treaties' norms on the states' treaty obligations, on their execution and on derogation from such execution. Author accumulates the normative database about aspects of derogation such legal obligations; he shows the common approaches on these issues.

Key words: derogation, humanitarian obligation, International Law, international treaty, International Law of Treaties.

Згадки про можливий відступ держав від своїх зобов'язань у сфері надання певних прав, можливостей, свобод і привілеїв фізичним особам можна знайти у практиці двосторонніх міжнародних договорів, починаючи як мінімум із XVIII ст. Така проблематика досі є малодослідженою в сучасній доктрині міжнародного права, до того ж не лише у вітчизняній. Варто вказати лише на окремі дослідження М.К. Абдуллаєва, К.Є. Грецової, М.Л. Ентіна, Ю.М. Малєєва, Н.С. Нікітенко, О.В. Осинської, Н.С. Сімонової, А.С. Стрекалова, А.Р. Султанова, Е.В. Тітко, І.Д. Ягофарової щодо практичних аспектів відступу від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в сучасному міжнародному праві. Досі ж історичні узагальнення становлення договірних прописів про відступ від зобов'язань не проводилися, отже, відповідний аналіз вбачається актуальним.

Метою статті є системне визначення еволюції договірної регулювання відступу від зобов'язань держав у гуманітарній сфері протягом XVIII–XX ст. Розв'язання цієї мети має ґрунтуватися на аналізі міжнародних договірних актів вказаного періоду, які містять гуманітарні зобов'язання щодо фізичних осіб (протидія рабству, захист не комбатантів, обмін військовополоненими тощо). До того ж важливим є співвіднесення норм історичних договірних першоджерел між собою та з відповідною доктринальною практикою.

Вказані аспекти зустрічаються в багатьох двосторонніх угодах зазначеного періоду. Наприклад, згідно із статтею 14 Ніштадського мирного договору між Росією

та Швецією від 30 серпня 1721 р. військовополонені обох сторін мали бути звільненими після ратифікації договору без викупу, так само як і всі «під час цієї війни з одної чи іншої сторони вивезені люди». Водночас ці умови не поширювалися на шведських військовополонених і цивільних осіб, які під час перебування в Росії «за власним бажанням віру грецького сповідання прийняли», про що сторони мали робити застереження в національних нормативних актах [16, с. 122]. У такий спосіб держави робили в договорі відступ від власних зобов'язань щодо гарантій прав комбатантів і жертв конфлікту.

Відповідно до статті 25 Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною від 10 липня 1774 р. всі військовополонені та невільники протилежної сторони мали бути звільненими без викупу та беззастережно. Але це зобов'язання держав не поширювалося на осіб, які «з магометан в імперії Російській добровільно прийняли закон християнський, та християн, що в Оттоманській імперії добровільно прийняли закон магометанський». Подібний відступ сторони залишали собі й у статті 2 цього договору щодо видачі іншій стороні злочинців [15, с. 80, 82, 90].

Майже аналогічну норму щодо обмеження обов'язків держав видати військовополонених і цивільних полонених містила й стаття 14 Адріанопольського мирного договору між Росією та Туреччиною від 2 вересня 1829 р. [13, с. 112], але в пізніших мирних договорах, таких як Паризький трактат від 18 березня

1856 р. таких відступів від зобов'язань держав щодо осіб з обмеженою свободою не містилося [17].

Цікаві застереження щодо обмеження прав осіб містила стаття 3 Мирного договору між Сполученими Штатами та Великобританією від 3 вересня 1783 р. За нею американські рибалки отримали нарівні з англійськими право вільного вилову риби будь-якого виду на узбережжі Ньюфаундленду й також на узбережжі, у затоках і гирлах усіх інших місцевостей британських домініонів в Америці, але без права сушки чи обробки улову на березі. Водночас американським рибалкам договором додатково надавалося право сушити та обробляти рибу на всіх незаселених берегах, затоках і гирлах Нової Скотії, островів Магдалени та Лабрадору, але лише поки вони залишаються незаселеними. Заселення узбережжя надавало можливості Великобританії відступити від гарантованих договором американським рибалкам прав сушки та обробки риби на березі [6].

Згідно з нормами статті 14 Додаткового договору між Росією та Китаєм від 2 листопада 1860 р. російська сторона отримувала право, якщо «згодом, коли <...> в цьому договорі щодо сухопутної торгівлі зустрінеться що-небудь для тієї чи іншої сторони незручне», відступити від гарантій міждержавної торгівлі, наданих російським і китайським комерсантам. Відступ від зобов'язань договору мав бути здійснений за ініціативою генерал-губернатора Східного Сибіру, який для цього мав діяти згоди з конкретного питання із прикордонними китайськими сановниками та укласти додаткові умови, що серед іншого б визначали права комерсантів обох країн [14, с. 84].

У статті 10 Мирного договору між Росією та Японією від 5 вересня 1905 р. російським підданим, що мешкали на території, переданої за цим договором Японії, надавалося право продавати своє нерухоме майно та виїжджати в Росію. Водночас ці особи могли обрати залишення на території, переданій Японії, тоді за ними мали бути «збережені та повністю забезпечені заступництвом їхні промислова діяльність і права власності» за умов дотримання японських законів та юрисдикції. Водночас Японія отримувала право відступити від цього договірної зобов'язання та позбавити права перебування на цих територіях чи виселити з них тих жителів, які «не мають політичної або адміністративної правоздатності», зобов'язуючись, втім, при цьому повністю відшкодувати їхні майнові права [9, с. 566].

Спеціальні норми багатосторонніх міждержавних договорів, у яких є згадки про відступ від зобов'язань стосовно прав людини, можна знайти в міжнародному праві як мінімум із початку XIX ст. Наприклад, у Заключному акті Віденського конгресу від 9 червня 1815 р. у статті 11 усім індивідам гарантувалося «повна, загальна та спеціальна амністія». У статті 12 цього акта робилося спеціальне застереження про відсутність покарання в майбутньому для всіх осіб, що брали участь у політичних, цивільних або військових подіях у Польщі, про скасування актів та анулювання всіх проваджень, позовів або покарань із цих питань. Водночас у статті 13 акта робилося додаткове застереження, що така амністія та припинення проваджень із питань конфіскацій не поширюється на випадки, де вже є фінальне рішення або вирок у справі [7].

Раніше, на цьому ж Віденському конгресі 8 лютого 1815 р., вісьма державами-учасниками Паризького миру 1814 р. (Австрія, Великобританія, Іспанія, Португалія, Пруссія, Росія, Франція та Швеція) було схвалено Декларацію щодо загальної заборони работоргівлі, яка надалі була визначена Додатком до вищенаведеного Заключного акта конгресу. У Декларації йшлося про несумісність работоргівлі із принципами гуманності та людської моральності, згадувалося про заборону работоргівлі в окремих державах, публічну думку щодо потреби її заборони в «усіх цивілізованих країнах» і про потребу й необхідність заборони работоргівлі на рівні договорів, національного законодавства та іншими формальними шляхами [3].

Хоча в Декларації визнавалася потреба виконання цієї заборони, щоби «покласти кінець» торгівлі рабами з Африки, цей акт містив застереження про те, що чіткий термін заборони работоргівлі має бути предметом додаткових перемовин між урядами європейських держав. Відтак у Декларації дозволявся тимчасовий відступ учасників від виконання власних зобов'язань у сфері забезпечення права на особисту свободу та суб'єктність людини [3]. Сучасний дослідник Тецуя Тойода намагається пояснити це тим, що норми Декларації нібито «містили лише персональні зобов'язання тих, хто її підписав, але згоди на це зобов'язання від урядів отримано не було». При цьому подібні застереження містив і Договір про заборону африканської работоргівлі, підписаний у Лондоні між Австрією, Великобританією, Пруссією та Росією 20 грудня 1841 р. [10, с. 1105].

Саме приписи Декларації 1815 р. та Договору 1841 р. були розвинуті в Генеральному акті, затвердженому 25 лютого 1885 р. на Берлінській конференції стосовно Західної Африки більшістю провідних держав тогочасного світу – Австро-Угорщиною, Бельгією, Великобританією, Данією, Італією, Нідерландами, Німеччиною, Туреччиною, Португалією, Росією, Сполученими Штатами, Францією та Швецією. У цьому документі, дослідженому лише окремими авторами, надаються певні права та гарантії корінному населенню Африки, його представникам, європейським бізнесменам і місіонерам [18, с. 41].

Водночас у статті 8 Генерального акта вказувалося, що в усіх випадках, у яких виникли б труднощі щодо застосування встановлених цим актом засад, «зацікавлені Уряди можуть за взаємною згодою звернутися до послуг Міжнародної комісії з наданням їй на розгляд обставин, які подали привід до цих ускладнень» [4]. Отож майже вперше в міжнародних договорах відступ держав від власних договірних зобов'язань пов'язувався з позицією та діяльністю певної міждержавної структури. У цьому контексті варто навести наступний після Генерального акта договір про протидію работоргівлі, а саме – Генеральний (Заключний) акт Брюссельської конференції про работоргівлю та імпорт в Африку вогнепальної зброї, споряджень до неї та спиртних напоїв від 2 червня 1890 р., підписаний усіма учасниками Акта 1885 р., до яких також приєдналися Занзібар, Іспанія, Персія й так звана «Вільна держава Конго», підконтрольна Бельгії [18, с. 42].

Згідно з приписами акта 1890 р. «держави, які користуються правами верховної влади або протекторатом в Африці, на підтвердження і для більш точного визначення своїх колишніх декларацій зобов'язуються для придушення торгу невільникими вдаватися поступово, залежно від того, як дозволять обставини, кожна у своїх володіннях і під своїм власним керівництвом до вжиття або вищезазначених [в акті] засобів, або будь-яких інших, що будуть корисними» [5]. Після Першої світової війни вказані акти 1885 р. та 1890 р. були трансформовані багатосторонньою Конвенцією про їх перегляд, підписаною 10 вересня 1919 р. у Сен-Жермен-ен-Лайє [18, с. 43].

За статтею 11 Конвенції про перегляд 1919 р. держави зобов'язалися захищати та сприяти, незалежно від релігії та національної приналежності, усім релігійним, науковим і благодійним інституціям та починанням, утвореним та організованим резидентами держав-учасників Конвенції та інших держав Ліги Націй, що мають за мету сприяння корінному населенню Африки на шляху прогресу та цивілізації. Особлива турбота при цьому мала надаватися науковим місіям в Африці, їх обладнанню та колекціям. Також у вказаній статті в Африці вичерпно гарантувалася свобода совісті та свобода сповідання всіх форм релігії будь-яким представникам держав-членів Конвенції та Ліги Націй [1].

Місіонерам гарантувалося право вільного в'їзду, подорожування та проживання на африканській території для здійснення власної релігійної діяльності. Водночас виконуючі такі договірні зобов'язання перед власними громадянами, місіонерами та некомерційними неурядовими структурами держави-члени Конвенції 1919 р. за абзацом 4 статті 11 могли їх обмежувати, зважаючи на «потреби підтримання публічної безпеки та порядку, або для виконання приписів національного конституційного права щодо здійснення владних функцій в Африці» [1].

Таке застереження про відступ від договірних зобов'язань щодо індивідуальних прав у частині згадування про потреби підтримання публічної безпеки та порядку (англ. "be necessary for the maintenance of public security and order") можна вважати підґрунтям для наступних подібних застережень в універсальних і регіональних договорах із питань прав людини. Також вартим уваги є те, що Конвенція 1919 р. стала першим виявленим багатостороннім договірним актом, який не лише надав певні права неурядовим некомерційним структурам, але й встановив форми відступу держав від виконання відповідних обов'язків.

Також варто вказати на приписи Статуту Ліги Націй від 28 квітня 1919 р., який у статті 19 передбачав можливість «нового розгляду» міжнародних договорів, які стали «неприйнятними» після його схвалення, а також – міжнародних положень, «збереження яких може завдати небезпеки загальному миру». Також у статті 20 Статуту державам приписувалося «вжити невідкладних засобів щодо забезпечення звільнення себе від зобов'язань», які суперечать нормам Статуту [1]. У статті 427 Версальського мирного договору, додатком до якого були й Статут Ліги Націй [2], і

положення про Міжнародну організацію праці (далі – МОП), було встановлено загальні принципи договору щодо регламентації праці; серед них вказувалося на потребу визнання як на етапі міжнародної правотворчості, так і під час нормозастосування «різниць у кліматі, звичках та звичаях, економічних можливостях і традиціях виробництва» [8].

Варто вказати що надалі відступ сторін від зобов'язань містився й у Конвенції про рабство від 25 вересня 1926 р. (підписана Українською РСР 29 серпня 1956 р. та ратифікована 3 грудня 1958 р.). На відміну від попередніх угод щодо протидії рабству та работоргівлі, у Конвенції 1926 р. відступ від зобов'язань стосувався не рабства, а примусової праці. Наприклад, у частині 2 статті 5 цієї Конвенції було вказано, що примусова праця може вимагатися лише для громадських цілей. Але водночас у Конвенції додавалося застереження, що на тих територіях, де ще існує обов'язкова або примусова праця для інших цілей, крім громадських, її сторони будуть прагнути до поступової і, можливо, якнайшвидшої ліквідації цієї практики. При цьому додавалося, що обов'язкова чи примусова праця повинна «незмінно мати винятковий характер», завжди належно винагороджуватися та не тягнути віддалення робочих з їх звичайного місця проживання. Відповідальність за будь-яке застосування обов'язкової чи примусової праці покладалася Конвенцією на компетентні центральні органи відповідної території [11].

Втім, застереження Конвенції 1926 р. щодо відступу від зобов'язань у сфері примусової праці вже треба розглядати відповідно до практики застережень щодо відступів, які були тоді здійсненими в актах міжнародного трудового права, а саме – у конвенціях МОП. Ці процеси, починаючи з 1919 р. [2], були, зокрема, відображені в конвенціях МОП № 1–9 та інших, затверджених на 1–3 сесіях Міжнародного бюро праці у Вашингтоні, Генуї та Женеві [12].

Отже, можна стверджувати, що держави передбачали можливість відступу від власних договірних зобов'язань щодо гуманітарних питань (захист населення під час війни, обмін військовополоненими, інтереси купців і рибалок); такий відступ міг мати як взаємний, так й односторонній характер та відображатися в самій угоді про відповідні права. До ХХ ст. єдиного підходу щодо переліку правомірних підстав такого відступу стосовно двосторонніх договорів міжнародне право не опрацювало. Починаючи з 1815 р., питання відступу держав від гуманітарних зобов'язань з'являється в колективних міжнародних актах, спрямованих на протидію рабству та работоргівлі. У Генеральному акті Берлінської конференції 1885 р. вперше такий відступ пов'язується з позицією та діяльністю спеціальної міжнародної структури, а в Конвенції про перегляд 1919 р. такий відступ уперше формально пов'язується з потребами підтримання публічної безпеки та порядку. Вплив таких механізмів відступу держав від власних зобов'язань у гуманітарній сфері на подальший розвиток аналогічних механізмів сучасного міжнародного права прав людини потребує окремих наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Convention on Revision of General Act of Berlin and General Act and Declaration of Brussels: signed at Saint-Germain-en-Laye, September 10, 1919. URL: <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0261.pdf>
2. Covenant of the League of Nations, 28 April 1919. URL: <http://www.refworld.org/cgi-bin/txis/vtx/rwmain?docid=3dd8b9854>
3. Declaration of the Eight Courts (Austria, France, Great Britain, Portugal, Prussia, Russia, Spain and Sweden) Regarding the Abolition of the Slave Trade, 8 February 1815, annexed to General Treaty Signed in Congress at Vienna, 9 June 1815. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Final_Act_of_the_Congress_of_Vienna/Act_XV
4. General Act of the of the Berlin Conference on West Africa of February 26, 1885. URL: http://africanhistory.about.com/od/eracolonialism/l/n_BerlinAct1885.htm
5. General Act on Slave Trade and Importation into Africa of Firearms, Ammunition and Spirituous Liquors of Brussels (Brussels Declaration) of July 2, 1890. URL: <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0134.pdf>
6. The Definitive Treaty of Peace 1783 [Treaty of Paris of 1783, signed on September 3rd 1783. URL: http://avalon.law.yale.edu/18th_century/paris.asp
7. The General Treaty of the Final Act of the Congress of Vienna, 9 June 1815. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Final_Act_of_the_Congress_of_Vienna/General_Treaty
8. The Labour Provisions of the Peace Treaties. Part XIII of the Peace Treaty. Geneva, 1920. URL: http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf
9. Tyler S. The Treaty of Portsmouth, September 5, 1905. The Japan-Russia War. Harrisburg: The Minter Company, 1905. P. 564–568.
10. Toyoda T. Influence of Public Opinion on International Law in the Nineteenth Century. Alberta Law Review. 2009. Vol. 46. Issue 4. P. 1099–1113.
11. Slavery Convention, signed at Geneva on 25 September 1926 and amended by the Protocol, 7 December 1953. URL: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.13_slavery%20conv.pdf
12. Summary of Annual Reports under 408. International Labour Conference, Sixteenth Session, Geneva, 1932. League of Nations. URL: [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09661/09661\(1932-16\).pdf](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09661/09661(1932-16).pdf)
13. Адрианопольский мирный договор между Россией и Турцией 2 сентября 1829 г. Под стягом России: сб. архив. док. М.: Русская книга, 1992. С. 102–116.
14. Дополнительный договор между Россией и Китаем. Пекин, 2 ноября 1860 г. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. С. 74–84.
15. Кючук-Кайнарджийский мирный договор между Россией и Турцией 10 июля 1774 г. Под стягом России: сб. архив. док. М.: Русская книга, 1992. С. 78–92.
16. Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией 30 августа 1721 г. Под стягом России: сб. архив. док. М.: Русская книга, 1992. С. 118–131.
17. Парижский трактат 18 марта 1856 г. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1952. С. 23–34.
18. Приходько А.В. Стандарти ООН стосовно прав корінних народів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11. О., 2017. 236 с.